

MICHAŁ PRZYBYŁAK*

Polskie mogiły żołnierskie w Lewancie

Polish soldiers' graves in the Levant

*Z ziemi świętej do świętej
Jakby od Boga do Boga
Żołnierzu, jak cudowna,
Jak piękna przed tobą droga!*

Marian Hemar, *Dwie Ziemie Święte*
Jerozolima, kwiecień 1941 r.

Streszczenie: Podczas drugiej wojny światowej Polacy walczyli niemal na wszystkich frontach. Świadectwem tego są mogiły i cmentarze, na których spoczywają polscy żołnierze. Prezentowany artykuł ma na celu przedstawienie nekropolii znajdujących się w Lewancie – na terytorium obecnej Syrii, Libanu, Izraela i Autonomii Palestyńskiej. Ziemie tych państw są miejscem wiecznego odpoczynku niemal 400 żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych. Ponadto spoczywają tu Polacy walczący w pierwszej i drugiej wojnie światowej w mundurach niemieckich i francuskich. Jak dotychczas cmentarze te nie były przedmiotem żadnego kompleksowego opracowania, poniższy artykuł jest więc próbą uzupełnienia tej luki.

* Akademia Sztuki Wojennej, Zakład Historii Sztuki Wojennej i Polemologii, ul. Paderewskiego 144D/504, 04-438 Warszawa, m.przybylak@akademia.mil.pl, ORCID: 0000-0002-6830-2502.

Słowa kluczowe: mogiły żołnierskie, cmentarze wojenne, Lewant, druga wojna światowa, Polskie Siły Zbrojne

Abstract: During World War II, Polish citizens fought on almost all fronts. The evidence for this are the graves and cemeteries where Polish soldiers are buried. The article aims to present the necropolises that are located in the Levant: in the territories of present-day Syria, Lebanon, Israel and the Palestinian Authority. Almost 400 soldiers of the Polish Armed Forces found a place of eternal rest in these countries. Moreover, the Poles who fought in World War I and World War II in German and French uniforms are also buried there. So far, these cemeteries have not been the subject of any comprehensive studies, and therefore, this paper is an attempt to fill this gap.

Keywords: soldiers' graves, war cemeteries, Levant, World War II, Polish Armed Forces

Cmentarze, na których znajdują się groby polskich żołnierzy, są rozsiane po całym świecie – m.in. we współczesnej Rosji, Uzbekistanie, Belgii, Francji, Niemczech, Iranie, Iraku, Libii, Holandii, we Włoszech, w Tanzanii i Wielkiej Brytanii. Miejsca te pozostają pod opieką Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej, rządu RP, organizacji pozarządowych, takich jak np. harcerze, lub – jeśli takowa istnieje – miejscowej Polonii. W większości nie są to nekropolie zapomniane. O ile pozwalają na to okoliczności, są często odwiedzane choćby w ramach akcji „Żołnierska Pamięć”. Dążenie do upamiętnienia oraz ochrony wszelkich miejsc związanych z historią – zwłaszcza grobów żołnierskich – jest w Polsce głęboko ugruntowane zarówno w kulturze, jak i w systemie prawnym¹.

Warto zauważyć, że problematyka opieki nad mogiłami i cmentarzami żołnierskimi, które bez wątpienia są jednymi z najbardziej rozpoznawalnych i najtrwalej zapisanych w polskiej świadomości narodowej miejsc pamięci, jest powszechnym przedmiotem również działalności naukowej. Same pojęcia grobu wojennego i cmentarza wojennego zostały

¹ P. Fiktus, *Prawno-historyczne aspekty problematyki miejsc pamięci w polskim systemie prawnym*, w: *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. J. Gołaczyński et al., Wrocław 2015, s. 226–246.

zdefiniowane w wielokrotnie nowelizowanej Ustawie z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych². Zgodnie z jej zapisami grobami wojennymi są:

grobby poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie Państwa Polskiego, groby osób wojskowych, poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość, groby sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które wykonując zleczone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych, groby jeńców wojennych i osób internowanych, groby uchodźców z 1915 r., groby osób wojskowych i cywilnych, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego po 1 września 1939 r., groby i cmentarzyska prochów ofiar niemieckich i sowieckich obozów oraz groby osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem i represji totalitarnych w okresie od 1944 r. do 1956 r.³

Nekropoliami wojennymi w rozumieniu niniejszej ustawy są z kolei „cmentarze, przeznaczone do chowania zwłok osób wyżej wymienionych”⁴.

Celem niniejszego artykułu jest więc próba identyfikacji wszelkich możliwych miejsc pochówku żołnierzy polskich w Lewancie, uzupełnienie luki badawczej, jaką jest ten temat w piśmiennictwie historycznym i historyczno-wojskowym, oraz wskazanie kolejnego elementu należącego do kategorii poloników⁵ – zwłaszcza w Izraelu. W obliczu lawinowo zwiększającego się ruchu turystycznego (poza trwającą od 2019 r. pandemią) wszelkie podkreślanie związków Ziemi Świętej z Polską może przynieść wymierne korzyści chociażby w postaci rozszerzenia programów pielgrzymek czy też wycieczek o odwiedzanie polskich cmentarzy wojskowych.

² Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz.U. Nr 39, poz. 311 ze zm.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Polonika – całość przedmiotów mających związek z szeroko pojętą kulturą materialną bądź duchową narodu polskiego.

W literaturze obecne są setki opracowań – zarówno książek, jak i artykułów, które dotyczą kwestii grobów i cmentarzy wojennych⁶. W ostatnich latach szczególnie wiele z nich poświęcono pochówkom z okresu pierwszej wojny światowej⁷. Nie brakuje również opracowań dotyczących mogił Polaków – żołnierzy i cywilów – poza granicami kraju, np. w Iranie⁸, na Łotwie⁹, w Szkocji¹⁰, Stanach Zjednoczonych¹¹, Uzbekistanie¹². Brak jest jednak książek, a nawet artykułów czy albumów lub przewodników poświęconych kwestii mogił na całym Bliskim Wschodzie, który w czasie drugiej wojny światowej stał się miejscem dyslokacji polskich pododdziałów. W zasadzie jedynym wyjątkiem jest artykuł Jakuba Żaka opisujący polskie cmentarze wojenne oraz pochówki żołnierskie znajdujące-

⁶ Dla przykładu: A. K. Kunert, A. Przewoźnik, *Polskie cmentarze wojenne w Iranie*, Warszawa 2015; G. Trzaskowska, *Cmentarze wojenne we Wrocławiu w latach 1939–2002*, Wrocław 2008; W. Gajewski, R. Dudzic, *Cmentarz wojenny żołnierzy 2 Armii i 1 Korpusu Pancernego Wojska Polskiego w Zgorzelcu*, Warszawa 2005; A. Krüger, *Cmentarz garnizonowy w Gdańsku: miejsce pamięci ofiar komunizmu*, Gdańsk 2016; *Mogily żołnierskie 7. Pułku Ułanów Lubelskich im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego*, red. L. Celaj, Mińsk Mazowiecki 2016; Z. Fijałkowski, „Balonna” – międzynarodowy cmentarz wojenny w Dęblinie 1915–1937: studium historyczne, Dęblin 2001; *Za Boga i Ojczyznę: przewodnik po miejscach spoczynku Wielkopolan poległych w latach 1918–1921*, red. S. Józefiak, B. Biegała, Poznań 2020.

⁷ M. Lis, *By nie zatart ich czas... Śladami mogił i cmentarzy wojennych I wojny światowej w powiatach: sandomierskim, opatowskim i staszowskim*, Sandomierz 2001; M. Pi-sarkiewicz, *Groby żołnierskie z 1914 roku w ziemi łączyskiej i sieradzkiej*, Kraków 2016; *Dziedzictwo wielkiej wojny w krajobrazie oraz pamięci: powiat tarnowski i gmina Pleśna: wspólne wyzwanie*, red. P. Juśko, R. Stankowski, Regis, Tarnów 2016; J. P. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915 (1918): wykazy poległych i zmarłych pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, Tarnów 2001; J. Kunicki, *Zapomniana wielka wojna 1914–1918: ziemia olecka*, Olsztyn 2021; *Nekropolie Wielkiej Wojny nad Wisłą i Sanem*, red. T. Nowakowski, Stalowa Wola 2019.

⁸ A. Przewoźnik, *Polskie cmentarze wojenne w Iranie*, Warszawa 2002.

⁹ *Polskie cmentarze wojskowe (z lat 1919–1920) na Łotwie*, red. J. Sozański, Ryga 1995.

¹⁰ R. Ostrycharz, *Polish war graves in Scotland – A testament to the past*, Glasgow 1999.

¹¹ B. Clements, R. L. Grasse, *Polish war graves: Newark on Trent Cemetery*, Newark 2001.

¹² R. Piątek, J. Platajs, *Polskie cmentarze wojenne w Uzbekistanie*, Warszawa 2011.

ce się poza Polską¹³. Istnieją więc źródła i opracowania, w których temat ten został poruszony. Większość mogił i cmentarzy, na których spoczywają szczątki polskich żołnierzy, została skatalogowana i opisana. Trudnością w tym przypadku jest rozproszenie tej fragmentarycznej wiedzy w dziesiątkach miejsc.

Chcąc zapełnić tę lukę, należy przede wszystkim określić granice geograficzne, tematyczne oraz chronologiczne. Z perspektywy geograficznej do opisu polskich grobów i cmentarzy wojskowych najwłaściwsze wydaje się pochodzące z języka włoskiego słowo „Lewant”. W przeciwieństwie do angielskiego „Middle East” oraz jego polskich odpowiedników „Środkowy Wschód” i „Bliski Wschód” granice określone tym terminem są o wiele bardziej konkretne. Obejmują państwa leżące na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego wewnątrz obszaru zamkniętego przez Morze Śródziemne, Taurus, Mezopotamię, pustynie Półwyspu Arabskiego i Morze Czerwone¹⁴. Tak wyznaczony obszar pokrywa się z terytorium powołanych po pierwszej wojnie światowej Brytyjskiego Mandatu Palestyny oraz Francuskiego Mandatu Syrii i Libanu, gdzie znajduje się większość polskich mogił wojskowych w tym rejonie świata. Poza nim, a przez to również poza rozważaniami niniejszego artykułu, pozostają więc Irak i Iran, które wchodziły w większości opracowań w obręb terminu „Bliski Wschód”. Ponadto warto zauważyć, że cmentarze w Iraku opisał Zbigniew Dunin-Wilczyński¹⁵, a w Iranie Andrzej Przewoźnik i Andrzej Krzysztof Kunert¹⁶. Tak więc poniżej zostaną opisane polskie groby żołnierskie z terytorium dzisiejszego Izraela, Autonomii Palestyńskiej, Syrii i Libanu. Z rozważań wyłączone zostały również ziemie dzisiejszej Jordanii, które w latach 1920–1946 wchodziły w skład Brytyjskiego Mandatu jako Emirat Transjordanii – na wschodnim brzegu Jordanu nie znajdują się bowiem żadne polskie pochówki.

¹³ J. Żak, *Zwycięstwa mierzone ofiarą. Polskie cmentarze wojenne poza krajem*, w: *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie po II wojnie światowej: kłęska zwycięzców*, red. nauk. J. Smoliński, Warszawa 2016, s. 205–270.

¹⁴ P. Bieliński, *Starożytny Bliski Wschód: od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985, s. 15.

¹⁵ Z. Dunin-Wilczyński, *Wojsko Polskie w Iraku 1942–1943*, Warszawa 1993, s. 160–165.

¹⁶ A. K. Kunert, A. Przewoźnik, op. cit., s. 5.

Pisząc o mogiłach żołnierskich poza granicami kraju, trudno do nich odnieść zapisy ustawy o grobach i cmentarzach wojennych – zgodnie z jej art. 12 obowiązuje ona bowiem na terytorium Rzeczypospolitej¹⁷. Dlatego też na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, że poza grobami poległych i zmarłych w walce o niepodległość Polski lub w wyniku działań wojennych za mogiły żołnierskie można uznać również miejsca pochówku żołnierzy służących w Wojsku Polskim, także tych zmarłych śmiercią naturalną nawet długo po zakończeniu działań wojennych. W przeciwieństwie do zapisów ww. ustawy w obręb poszukiwań włączono również groby rodzinne, w których spoczywają żołnierze WP. Ponadto jako uzupełnienie uwzględniono także groby Polaków (urodzonych na terytorium polskim) walczących w obcych armiach. Jeśli zaś chodzi o ramy chronologiczne, to zakreślono jedynie ich początek – 1939 r., kiedy to po klęsce w kampanii 1939 r. z okupowanej Polski do Lewantu zaczęli napływać żołnierze i uchodźcy w celu stworzenia tam własnych oddziałów. Aby jednak wskazać, że polska obecność wojskowa w Lewancie nie jest związana wyłącznie z drugą wojną światową, autor postanowił rozszerzyć nieco wstęp do głównej części artykułu o wcześniejsze przykłady militarnych związków Polski z Lewantem, których początki można upatrywać jeszcze w średniowieczu. Co do chronologicznej granicy końca poszukiwań – ostatni pochówek odbył się w 1991 r., gdy Teresa Lipkowska z Jałowieckich – urzędniczka cywilna w PSZ oraz członkini Irgunu – znalazła miejsce spoczynku w Jaffie. Zapewne jeszcze po tej dacie w Izraelu byli chowani żołnierze Wojska Polskiego, którzy pozostali po 1945 r. w Mandacie Palestyny, a następnie w odrodzonym państwie żydowskim, wybierając walkę o niepodległość Izraela. Jednak odnalezienie ich grobów, z uwagi na brak możliwości przeprowadzenia badań terenowych spowodowany pandemią, jest obecnie niemożliwe.

Poza badaniami na miejscu możliwe są poszukiwania w literaturze, archiwach i Internecie. Podstawowym źródłem w tym przypadku jest wydany w 1952 r. w Londynie *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich*

¹⁷ Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz.U. Nr 39, poz. 311 ze zm., art. 12.

*Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*¹⁸. Zawiera on stopnie wojskowe i dane osobowe wszystkich znanych poległych żołnierzy PSZ wraz z miejscem ich pochówku. Poza *Wykazem* informacji o polskich pochówkach można szukać u badaczy poloników w Lewancie. Szczególnie wartościowe są tu pozycje autorstwa Aleksandra Klugmana¹⁹ oraz Artura Patka²⁰. Nieocenione są także teksty opisujące historię obecności oddziałów WP w Lewancie podczas drugiej wojny światowej – zwłaszcza Zbigniewa Dunin-Wilczyńskiego²¹ i Normana Daviesa²². Wartościowym źródłem informacji o cmentarzach wojennych na Bliskim Wschodzie (ale i na całym świecie) są archiwa instytucji zajmujących się pochówkami żołnierskimi w armiach francuskiej i brytyjskiej. Komisja Wspólnoty Brytyjskiej ds. Cmentarzy Wojennych²³ (The Commonwealth War Graves Commission, CWGC) oraz francuskie Ministerstwo ds. Sił Zbrojnych²⁴ (Ministère des Armées) prowadzą portale zawierające dane ze wszystkich cmentarzy wojennych pozostających w ich gestii. Większość znajdujących się na nich nagrobków jest skatalogowana, a na stronach internetowych udostępnione są przynajmniej jednostka i stopień wojskowy, dane osobowe oraz daty urodzin i śmierci żołnierzy. Brytyjczycy często zamieszczają również zdjęcia nagrobków i informacje o cmentarzach, a Francuzi dokumenty personalne poszczególnych poległych lub zmarłych. Podobny portal internetowy, choć ograniczony wyłącznie do polskich grobów w Izraelu i Autonomii Palestyńskiej, założył i prowadzi Krzysztof Dawid Majus²⁵. Na jego stronie znajdują się informacje o 10 cmentarzach, zawierające zdjęcia, listy pocho-

¹⁸ *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*, Londyn 1952.

¹⁹ A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, Kraków 1994.

²⁰ A. Patek, *Polski cmentarz w Jafie. Z dziejów Polonii w Izraelu*, „Historia Iagellonica”, Kraków 2016.

²¹ Z. Dunin-Wilczyński, op. cit.

²² N. Davies, *Szlak nadziei. Armia Andersa. Marsz przez trzy kontynenty*, Warszawa 2015.

²³ Wyszukiwarka CWGC, <https://www.cwgc.org> (dostęp: 26.08.2021).

²⁴ Wyszukiwarka Ministère des Armées, <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr> (dostęp: 26.08.2021).

²⁵ K. D. Majus, *Polskie groby żołnierskie w Izraelu*, <http://2korpus.itgo.com> (dostęp: 26.08.2021).

wanych na nich żołnierzy oraz podstawowe wiadomości o samych nekropoliach.

Posługując się tymi źródłami i opracowaniami, można zbudować niemalże pełny obraz polskich grobów żołnierskich w Lewancie. Aby jednak obraz ten dopełnić, niezbędne były i nadal są badania prowadzone na miejscu. Niniejszy artykuł jest również owocem sześciu wizyt studyjnych w Izraelu w latach 2017–2020 zorganizowanych m.in. w ramach projektu „Studium wojny Jom Kipur”.

Polska obecność wojskowa w Lewancie

Pierwsze polskie oddziały zbrojne oraz groby ich członków pojawiły się w Lewancie jeszcze w XII w.²⁶ Wtedy to książę Henryk Sandomierski wyprawiał się na Wschód, by bronić Grobu Świętego. Jak pisał Jan Długosz:

a gdy przybył do Ziemi Świętej, uczciwszy pobożnie Grób Zbawiciela, złączył się z rycerstwem Baldwina króla jerozolimskiego i z wielką odwagą i poświęceniem walczył przeciwko Saracenom, pragnąc pozyskać wieniec męczeński. Lecz gdy nie udało mu się tego szczęścia dostąpić, zabawiwszy tam rok cały i straciwszy znaczną liczbę rycerzy, już to w boju poległych, już odmienności powietrza znieść niemogących, wrócił zdrowo do ojczyzny²⁷.

Ci właśnie polscy krzyżowcy, którzy polegli w obronie Królestwa Jerozolimskiego, jako pierwsi złożyli swe ciała w mogiłach Bliskiego Wschodu. Nie jest jednak pewne, czy drużyna Henryka Sandomierskiego była pierwszą polską wyprawą zbrojną do Lewantu. W tłumie rycerstwa I krucjaty Polaków umieszcza choćby Zofia Kossak-Szczucka²⁸ – nie można jednak z całą pewnością stwierdzić, że było tak w rzeczywistości.

²⁶ Por. A. Teterycz-Puzio, *Polscy krzyżowcy. Fascynująca historia wypraw Polaków do Ziemi Świętej*, Poznań 2017.

²⁷ *Jana Długosza Dziejów Polskich Książ Dwanaście*, ks. 5, tłum. K. Mecherzyński, Kraków 1870.

²⁸ Z. Kossak-Szczucka, *Krzyżowcy*, Bielsko-Biała 1990.

W kolejnych wiekach rozwinięty dzięki idei krucjatowej ruch pielgrzymkowy z Polski do Jeruzalem nie ustawał. W 1354 r. do Ziemi Świętej wyruszył Mikołaj Wierzynek – późniejszy gospodarz słynnej uczty z 1364 r. Wcześniej, w 1330 r., na pielgrzymkę – z której już nie wrócił – udał się mieszczanin z Krakowa Mikołaj Rusin²⁹. Czy jego kości zostały złożone na Bliskim Wschodzie – nie wiadomo. Pierwszym od czasu krucjat polskim żołnierzem w ówczesnej Palestynie (właściwie tureckim ejaletcie³⁰ Syrii, którego część stanowił od 1872 do 1918 r. sandżak Jerozolimy³¹) był generał artylerii wojsk koronnych Teofil Szemberg de Reichembac, dowódca artylerii m.in. w bitwie pod Cecorą, najbardziej zaufany tajny wysłannik Zygmunta III i Władysława IV. Obok niego warto wymienić również Mikołaja Radziwiłła-Sierotkę, który odbył podróż do Syrii i Egiptu w latach 1582–1584. Po upadku I Rzeczypospolitej ruch pielgrzymkowy nie ustał – jednym z pątników był chociażby Juliusz Słowacki, który dotarł do Jerozolimy przez Grecję i Egipt w 1836 r.

Mimo zwiększającego się ruchu pielgrzymkowego (silnego zwłaszcza w przedrewolucyjnej Rosji)³², który otworzył otomański Lewant dla przybyszów z Europy i Azji, większe grupy Polaków lub Żydów urodzonych w Polsce znalazły się nad Jordanem dopiero po wybuchu pierwszej wojny światowej. Pierwszymi żołnierzami pochodzącymi z Polski, którzy weszli do sandżaku Jerozolimy (części rządzonej przez Turków Syrii) po 1914 r., byli żołnierze Legionu Żydowskiego – czterech batalionów utworzonych u boku armii brytyjskiej w 1917 r.³³ Uczestnicząc w kampanii palestyńskiej w 1918 r. i walcząc o niepodległy Izrael w brytyjskich mundurach, żołnierze ci związki z Polską mieli niewielkie, choć większość z nich po latach bez ogródek jako miejsce urodzenia deklarowała nieistniejącą wów-

²⁹ A. Klugman, op. cit., s. 10.

³⁰ Ejalet – jednostka administracyjna w imperium osmańskim dzieląca się na sandżaki. Ejaletem rządził pasza z tytułem *wali* („namiestnik gubernator”).

³¹ K. Mroczkowski, *Ostatni krzyżowcy – brytyjskie działania militarne w sandżaku Jerozolimy w 1917 r. i ich wybrane aspekty propagandowe*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 2020, vol. 2, s. 70–90.

³² K. Cohen-Hattab, N. Shoval, *Tourism, religion and pilgrimage in Jerusalem*, London 2015, s. 19–28.

³³ W. Żabotyński, *Dzieje Legionu Żydowskiego*, Kraków 1935, s. 114–149.

czas na mapie Polskę³⁴. W podobnej sytuacji znaleźli się żołnierze armii cesarskich Niemiec, walczący w obronie tureckiej Syrii w Asien-Korps. Kilku o polskobrzmiących nazwiskach zginęło w niemieckim mundurze, walcząc za tureckie panowanie w Lewancie, i spoczęło na brytyjskim cmentarzu wojennym w Jerozolimie: zabrzanianin Alois Gralka³⁵, pochodzący ze wsi Górne w powiecie gołdapskim Gustav Kullak³⁶ oraz Adolf Schellangowzki³⁷ (pisownia oryginalna), którego prawdopodobnie można identyfikować z Antonem lub Adalbertem Szelongowskim, pochodzącymi z Gościeszyna w powiecie żnińskim³⁸. Kolejnych pochówków Polaków służących w armii cesarskich Niemiec podczas pierwszej wojny światowej można szukać na cmentarzu żołnierzy niemieckich w Nazarecie – na jednym ze zdjęć nagrobka z tej nekropolii widnieje nazwisko Friedricha Jarczyka, który poległ w 1918 r., ale nie figuruje ono na liście niemieckich strat z Wielkiej Wojny³⁹. Ponadto na tym samym cmentarzu swoje groby mają: pochodzący ze wsi Żydowo w powiecie gnieźnieńskim Viktor Borucki, urodzony w Żółwińcu na Żuławach Elbląskich, w powiecie elbląskim Karl Natkowski, który poległ w lutym 1918 r., pochodzący z Raciborza Hans Paul Przyszkowski, poległy 3 września 1918 r., a także urodzony w Dąbrównie (obecnie powiat ostródzki) – jednym z najsilniejszych ośrodków polskości w Prusach – Heinrich Raczinski, który poległ 20 września 1918 r.⁴⁰ Warto również dodać, że spośród spoczywających tam żołnierzy można znaleźć

³⁴ Formularze wywiadów i życiorysy żołnierzy Legionu Żydowskiego i Korpusu Mulników Syjonu (1914–1919), zgromadzone przez Muzeum Beit Hagdudim w Netanji.

³⁵ Vizefeldwebel Alois Gralka, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/6002368> (dostęp: 26.08.2021).

³⁶ Musketier Gustav Kullak, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/6004151> (dostęp: 26.08.2021).

³⁷ Gefreiter Adolf Schellangowzki, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/6006359> (dostęp: 26.08.2021).

³⁸ Verlustlisten 1. Weltkrieg, page 25571: Szelongowski Adalbert, Szelongowski Anton (Goscieszyn, Znin), <http://des.genealogy.net/search/show/8692979> (dostęp: 26.08.2021).

³⁹ Verlustlisten 1. Weltkrieg, <http://des.genealogy.net/eingabe-verlustlisten/search/index> (dostęp: 3.12.2021).

⁴⁰ Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, <https://www.volksbund.de/en/erinnern-gedenken/gravesearch> (dostęp: 3.12.2021).

inne polskobrzmiące nazwiska: Wilhelm Kostrzewa, Gustaw Pianka oraz Franz Reszka⁴¹. Aby jednak sprawdzić, czy ci żołnierze mieli jakiegokolwiek związku z Polską, niezbędne są dalsze, o wiele bardziej pogłębione badania.

Jednak do 1939 r. polskie mogiły w Lewancie, zwłaszcza te żołnierskie, albo należały do rzadkości, albo dawno już kamienie, z których zostały usypane, zamieniły się w pył. Były to groby podróżników i pątników, ewentualnie urodzonych w Polsce żołnierzy walczących w obcych armiach. Co nie dziwi, największą grupę polskich grobów stanowiły mogiły osób duchownych, które swoją posługę pełniły w Ziemi Świętej. Sytuacja ta – niestety – zmieniła się w wyniku drugiej wojny światowej. Do Syrii, a następnie Brytyjskiego Mandatu Palestyny, Iraku i Egiptu docierały kolejne fale żołnierzy, uchodźców i uciekinierów z kampanii polskiej 1939 r., z kraju okupowanego przez Niemców i Sowieców oraz z nieludzkiej ziemi ZSRS.

Polskie groby w Syrii i Libanie

Pierwszym bliskowschodnim krajem, który przyjął odtwarzane po klęsce 1939 r. wojsko polskie, był francuski mandat w Syrii. Już 12 kwietnia 1940 r. Naczelnny Wódz gen. Władysław Sikorski wydał rozkaz o organizacji Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w mieście Homs, przy francuskiej Armii Lewantu⁴². Jednak sześć tygodni później, po upadku Francji, Karpaczczyki musieli zrezygnować z francuskiej gościny i 30 czerwca przekroczyli granicę z Brytyjskim Mandatem Palestyny. Sytuacja odwróciła się, a właściwie wróciła do stanu pierwotnego, w czerwcu 1941 r., gdy alianci zajęli Liban i Syrię, z powrotem włączając je do szerokiej koalicji antyniemieckiej. Świadectwem późniejszego pobytu Polaków w Syrii są dwa groby na cmentarzu żołnierzy alianckich w Damaszku – plut. Jana Kalecińskiego z 6. batalionu Strzelców Karpackich (zm. 24 sierpnia 1942 r.) oraz strz. Czesława Napiórkowskiego z oddziałów transportowych 3. Dywizji Strzelców Karpackich (zm. 24 sierpnia 1943 r.).

⁴¹ N. Schwake, *Deutsche Soldatengräber in Israel. Der Einsatz deutscher Soldaten an der Palästinafront im Ersten Weltkrieg und das Schicksal ihrer Grabstätten*, Münster 2008, s. 337–351.

⁴² W. Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Warszawa 1990, s. 26.

Cmentarz w Damaszku pochodzi z okresu pierwszej wojny światowej. W październiku 1918 r. wojska ententy weszły do miasta i wspólnie z arabskimi powstańcami płk. Thomasa Edwarda, słynnego Lawrence'a z Arabii, odbiły je z rąk tureckich⁴³. W okolicy obecnego cmentarza znajdowały się przepelnione szpitale wojskowe, w których szybko wybuchła epidemia⁴⁴. Pierwsze mogiły żołnierskie tej nekropolii pochodziły właśnie z tego okresu. W czasie drugiej wojny światowej chowano tutaj poległych w obronie francuskiego mandatu w 1941 r., a już po 1945 r. stopniowo przenoszono pojedyncze groby z całej Syrii – w tym sześciu Polaków służących w pułkach francuskiej Legii Cudzoziemskiej (m.in. Wilhelm Butzek z 6. regimentu Legii poległy w Damaszku 21 czerwca 1941 r.)⁴⁵.

W Syrii poza Damaszkiem istnieje kilka cmentarzy wojskowych z pochówkami z okresu drugiej wojny światowej – największy z nich znajduje się w Dmeir (obecne miasto Ad-Dumajr)⁴⁶. Niestety nie ma możliwości sprawdzenia, czy leżą tam jacyś polscy żołnierze – żaden nie widnieje w *Wykazie poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*. Czy rzeczywiście nie ma tam żadnej zaginionej polskiej mogiły, będzie można rozstrzygnąć dopiero na miejscu. Warto podkreślić, że w Syrii spoczywa 12 Polaków, poległych lub zmarłych w służbie francuskiej od 1939 do 1945 r. (służących w Legii Cudzoziemskiej, którzy podali Polskę jako kraj pochodzenia). Ogólnie podczas drugiej wojny światowej we francuskiej służbie zginęło przynajmniej 965 żołnierzy, którzy podali Polskę jako kraj urodzenia⁴⁷.

⁴³ J. D. Grainger, *The battle for Syria, 1918–1920*, Woodbridge 2013, s. 162–178.

⁴⁴ Damascus Commonwealth War Cemetery, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/91008/DAMASCUS%20COMMONWEALTH%20WAR%20CEMETERY> (dostęp: 26.08.2021).

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ O. Rochereau, *Mémoire des Français libres: du souvenir des hommes à la mémoire d'un pays*, Paris 2006, s. 45.

⁴⁷ *Database of soldiers who died during the Second World War, search: country of birth – Pologne*, https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/en/arkotheque/client/mdh/militaires_decedes_seconde_guerre_mondiale/resus_rech.php?&aff_tous=1 (dostęp: 26.08.2021).

Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że poza Damaszkiem na terytorium obecnej Syrii nie znajduje się więcej polskich mogił żołnierskich. Podczas drugiej wojny światowej był to jednak kraj stanowiący zaplecze i poza intensywnymi walkami w 1941 r. niebędący teatrem działań wojennych. O wiele ważniejszy dla wysiłku sprzymierzonych był Liban – kraj portowy z infrastrukturą przesyłu – w Trypolisie kończył się rurocią z Iraku⁴⁸. Świadectwem tego jest fakt, że na libańskiej ziemi mieści się kilka cmentarzy, na których spoczywają żołnierze Polskich Sił Zbrojnych: w Sydonie, Bejrucie i Trypolisie.

W stolicy Libanu, Bejrucie, znajdują się dwie nekropolie z polskimi grobami: Polski Cmentarz Wojenny oraz Cmentarz Wojenny Brytyjskiej Wspólnoty Narodów w Bejrucie. Pierwszy z nich jest wyłącznie polski – to świadectwo pobytu kilkuset ocalałych ze Związku Radzieckiego uchodźców, którzy znaleźli schronienie w tym mieście. Powstał w 1946 r. staraniem ks. prof. Kamila Kantaka, a po zniszczeniu w 1975 i 2006 r. udało się go odrestaurować w 2009 r. dzięki wysiłkom miejscowej Polonii i polskiego konsulatu⁴⁹. Obecnie spoczywa na nim 137 Polaków, w tym ks. Kantak, który pełnił funkcję kapelana⁵⁰. Najśłynniejszym, choć już nieistniejącym grobem, był ten należący do Hanki Ordonówny – zmarłej w Bejrucie w 1950 r. Jej szczątki w 1990 r. przewieziono do Warszawy.

Drugą z „polskich” bejruckich nekropolii jest brytyjski cmentarz wojenny. Powstał on w 1918 r. jako miejsce pochówku Hindusów i Egipcjan służących w angielskiej armii (głównie jako służby pomocnicze)⁵¹. W okresie międzywojennym zaczęto tu przenosić groby żołnierzy poległych w 1918 r. z całego Libanu, a od 1941 r. grzebać zmarłych i poległych w czasie drugiej wojny światowej. Spośród 531 poległych od 1939 do 1945 r. sześciu jest Polakami: kpr. Edward Kobiela z Samodzielnej Brygady Strzelców Kar-

⁴⁸ J. P. Malki, *Allied military strategy in the Levant during World War II and their effects on Lebanese society, 1940–1943*, Beirut 2004, s. 12–30.

⁴⁹ *Bejrut*, <https://historianamapie.org/item/bejrut> (dostęp: 26.08.2021).

⁵⁰ *Uroczystość z okazji 1 listopada na Polskim Cmentarzu Wojennym w Bejrucie*, <https://www.gov.pl/web/liban/uroczystosc-z-okazji-1-listopada-na-polskim-cmentarzu-wojennym-w-bejrucie> (dostęp: 26.08.2021).

⁵¹ G. Hutchinson, *Pilgrimage: A traveller's guide to Australia's battlefields*, Melbourne 2006, s. 198–201.

packich (zm. 23 kwietnia 1940 r. – jedyny Karpaczycy pochowany w Libanie i Syrii jeszcze przed kapitulacją Francji), Barbara Żarczyńska, warszawska ochotniczka z Pomocniczej Służby Kobiet (zm. 8 stycznia 1945 r.), kpr. Aleksander Zalewski (zm. 5 kwietnia 1945 r.), plutonowy pchor. Bolesław Władysław Lichota z 8. Pułku Artylerii Przeciwlotniczej (zm. 27 listopada 1943 r.), sierż. pchor. Grzegorz Kochan (zm. 11 października 1944 r.) oraz kpt. Konrad Koperkiewicz z Dowództwa Szkoły Junaków w Bejrucie (zm. 2 lipca 1944 r.)⁵².

Kolejne polskie pochówki znajdują się w Sydonie na Brytyjskim Cmentarzu Wojennym z 1943 r., założonym dla alianckich sił okupujących Liban po 1941 r. Miejsce wiecznego spoczynku znalazł tu m.in. szer. Łukasz Kurek⁵³, który zmarł 30 lipca 1944 r. Największy pod względem liczby polskich mogił żołnierskich w Libanie jest cmentarz „Victoria” w Trypolisie. Został on założony w 1893 r. jako miejsce pochówku brytyjskich marynarzy, którzy zginęli w tragicznym zderzeniu u brzegów Libanu dwóch brytyjskich okrętów HMS Victoria i HMS Camperdown. W katastrofie zginęło 358 marynarzy, z dowódcą Floty Śródziemnomorskiej, wiceadmirałem George’em Tryonem⁵⁴. Co ciekawe, jednym z ocalałych był późniejszy dowódca Grand Fleet podczas pierwszej wojny światowej – John Jellicoe. Kolejne groby na tym cmentarzu znalazły się tu już w trakcie drugiej wojny światowej, zwłaszcza po kampanii syryjskiej 1941 r. Wśród nich jest dziewiciu Polaków – najwięcej spośród wszystkich „polskich” nekropolii Syrii i Libanu. Spoczywają tu: wachm. Stanisław Cholewa z 12. Pułku Ułanów Podolskich (zm. 26 września 1943 r.), st. szer. Czesław Skalik z 5. kompanii zaopatrzenia (zm. w Boże Narodzenie 1943 r.), strz. Symcha Zylberman z 1. batalionu Strzelców Karpackich (zm. 27 sierpnia 1943 r.), saperzy 5. batalionu saperów: Bolesław Borecki (zm. 3 stycznia 1944 r.) i Edward Kuczerawy (zm. 1 stycznia 1944 r.), strz. Wilhelm Błoński z 3. batalio-

⁵² *Beirut War Cemetery*, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/search-results/?CemeteryExact=true&Cemetery=BEIRUT%20WAR%20CEMETERY> (dostęp: 26.08.2021).

⁵³ *Szeregowiec L. Kurek*, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/7501584/L%20KUREK> (dostęp: 30.08.2021).

⁵⁴ E. A. Malak, *Tripoli, cimetière des Anglais: HMS Victoria 1893, la manoeuvre fatale de l’amiral Tyron*, Paris 2015, s. 9–12.

nu Strzelców Karpackich (zm. 1 października 1943 r.), kanonier 5. Pułku Artylerii Przeciwpancernej Józef Banachowski (zm. 19 września 1943 r.), strz. z 1. batalionu Strzelców Karpackich Franciszek Bamburski (zm. 7 października 1943 r.) oraz saper z Dowództwa Saperów 3. Dywizji Strzelców Karpackich Walerian Ryszkowski (zm. 2 października 1943 r.)⁵⁵. W Libanie miejsce wiecznego odpoczynku znalazło ponadto 14 Polaków służących w mundurach francuskich z kilku oddziałów i pododdziałów Legii Cudzoziemskiej, walczących z Brytyjczykami i ich sojusznikami w 1941 r.

Polskie groby w Izraelu i Autonomii Palestyńskiej

Podobnie jak w Syrii i Libanie, polskie groby wojskowe są rozrzucone albo pośród cywilnych rodaków, albo znajdują się wśród kolegów żołnierzy z innych krajów. Jednak w dzisiejszym Izraelu i Autonomii Palestyńskiej (w latach 1922–1948 Brytyjskim Mandacie Palestyny) istnieje cmentarz niemal wyłącznie polski (w Jerozolimie), a ponadto polscy żołnierze spoczywają na kilku nekropoliach żydowskich. Na zachód od Jordanu jest aż osiem cmentarzy, na których współcześnie złożone są szczątki polskich żołnierzy – są to wojskowe cmentarze brytyjskie w Gazie, Hajfie oraz Ramli, cywilne cmentarze chrześcijańskie w Jerozolimie, Jaffie oraz cywilne cmentarze żydowskie w Tel Awiwie, Rechowot i Jerozolimie. Ponadto prawdopodobnie jeden niezachowany grób polskiego żołnierza znajdował się w Tyberiadzie nad jeziorem Genezaret. Na wszystkich tych nekropoliach spoczywa aż 351 żołnierzy Wojska Polskiego, poległych lub zmarłych w walce o wolną ojczyznę.

Na największym brytyjskim cmentarzu wojskowym w Izraelu i Palestynie leżącym w Ramli (na południe od Lod) spoczywa 5887 żołnierzy poległych i zmarłych od 1918 r., 272 z nich to Polacy⁵⁶. Cmentarz w Ramli, podobnie jak inne nekropolie na Bliskim Wschodzie, powstał po zdoby-

⁵⁵ *Sidon War Cemetery*, <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/search-results/?CemeteryExact=true&Cemetery=SIDON+WAR+CEMETERY&Page=1&Tab=exact> (dostęp: 30.08.2021).

⁵⁶ K. D. Majus, *Ramla – Cmentarz Wojenny Brytyjskiej Wspólnoty Narodów*, http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Ramla/Ramla_WC.html (dostęp: 30.08.2021).

ciu miasta przez wojska ententy (australijską 1. Brygadę Lekkiej Kawalerii) w 1917 r. przy szpitalach polowych⁵⁷. Poza zmarłymi w szpitalach grzebano tu poległych w pobliskich starciach pod Latrun i Saroną. Następnie – aż do grudnia 1947 r. – żołnierzy walczących z Niemcami i Włochami, a także z Arabami i Żydami oraz zmarłych podczas pełnienia służby na terytorium obecnego Izraela⁵⁸. Polscy żołnierze są przedstawicielami jednej z 14 narodowości, których reprezentanci są tu pogrzebani. W Ramli spoczywają m.in. ppłk dyplomowany Janusz Dżugaj (zm. 1 marca 1947 r.), szef sztabu Armii Poznań, autor opracowań o III Rzeszy (np. *Polityka agrarna Trzeciej Rzeszy*); ppłk Ernest Bisanz (zm. 18 października 1945 r.) – saper, który służbę rozpoczął jeszcze w armii cesarsko-królewskiej. Obok nich spoczywa również ppłk Kazimierz Szcześniak, kawaler Orderu Wojennego *Virtuti Militari*, uczestnik pierwszej wojny światowej (walczył na froncie zachodnim), powstania wielkopolskiego, wojny z bolszewicką Rosją i kampanii polskiej 1939 r., zmarły w szpitalu w Tel Awiwie 22 października 1945 r.; płk dyplomowany Ludwik Rudka, legionista, aresztowany w Moskwie w 1918 r. i przesłuchiwany przez samego Feliksa Dzierżyńskiego, uczestnik wojny z bolszewikami, podczas bitwy warszawskiej 1920 r. szef sztabu gen. Franciszka Latinika, w kampanii polskiej 1939 r. niez mordowany organizator ewakuacji wojska do Rumunii, komendant Ośrodka Zapasowego Brygady Strzelców Karpackich w Latrun i kawaler Orderu Wojennego *Virtuti Militari*, zmarły 10 lutego 1941 r. Poza nimi warto również wspomnieć legionistę płk. Stefana Wyspiańskiego (zm. 19 czerwca 1942 r.) i płk. dyplomowanego, wykładowcę historii wojskowości i geografii wojennej w Ostrowi Mazowieckiej, Jana Kornausa (zm. 31 lipca 1943 r.)⁵⁹.

Drugi co do liczby polskich pochówków jest Brytyjski Cmentarz Wojenny w Gazie, zlokalizowany na terenie rządzonej od 2007 r. przez Hamas Strefy Gazy. Warto podkreślić, że zgodnie z zapewnieniami Palestyńczyków oraz tym, co można zaobserwować na zdjęciach i filmach publiko-

⁵⁷ *Ramleh War Cemetery*, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/72001/RAMLEH%20WAR%20CEMETERY> (dostęp: 30.08.2021).

⁵⁸ M. Hughes, *The British Army, the Colonial State, and the Arab Revolt, 1936–1939*, Cambridge 2019, s. 371.

⁵⁹ K. D. Majus, *Ramla...*

wanych w Internecie, nekropolia jest w doskonałym stanie i nie różni się niczym od tych z Izraela. Jest uważana za jedno z pięciu najciekawszych miejsc w Gazie – jest to jeden z niewielu obszarów zielonych w mieście⁶⁰. Cmentarz został założony po krwawej bitwie o Gazę stoczonej w 1917 r. i zdobyciu miasta przez Brytyjczyków. Spoczywa na nim 3691 angielskich żołnierzy z obu wojen światowych oraz brytyjskich policjantów i urzędników zmarłych lub poległych w Mandacie Palestyny do 1948 r.⁶¹ Polaków w Gazie pochowanych jest 36 – w stopniach od szeregowego do porucznika (por. Józef Walczak z 1. Pułku Ułanów Krechowieckich, zm. 8 listopada 1943 r.), w tym jedna kobieta – s. Maria Kloc, zm. 21 listopada 1943 r.

Co ciekawe, pośród chrześcijańskich kolegów spoczywają polscy żołnierze wyznania mojżeszowego. Mieszkańcy Strefy Gazy, nawet w warunkach niekończącego się konfliktu z Izraelem, nie niszczą tych żydowskich grobów. Być może jest to spowodowane ich wyglądem – zamiast symboli religijnych umieszczone jest na nich polskie godło, które skutecznie chroni mogiły przed dewastacją.

Ostatnim brytyjskim cmentarzem wojennym z polskimi grobami na terytorium byłego Mandatu Palestyny jest nekropolia w Hajfie – Khayat Beach War Cemetery⁶². Cmentarz powstał w 1941 r. jako centralne miejsce pochówku żołnierzy poległych i zmarłych w Galilei oraz Syrii i Jordanii (zamiast przepelnionych cmentarzy przy jerozolimskiej Jaffa Road oraz Haifa War Cemetery z 1918 r.). Obecnie spoczywa tu 691 żołnierzy brytyjskich oraz 91 innych narodowości (m.in. Belgów, Kanadyjczyków, Czechosłowaków, Niemców, Duńczyków, Greków). Wśród nich złożone zostały szczątki pięciu polskich żołnierzy: st. szer. Jakuba Białkowskiego z 35. kompanii wartowniczej (zm. 5 października 1943 r.); szer. Ireneusza Daszkiewicza (zm. 19 sierpnia 1943 r.); kpr. Dawida Kominkowskiego z 3. Pułku Artylerii Lekkiej (zm. 15 lipca 1942 r.); junaka z Junackiej Szko-

⁶⁰ *5 places to visit in Gaza*, <https://www.trtworld.com/video/social-videos/5-places-to-visit-in-gaza/5cb9b85edf71890908752d08> (dostęp: 30.08.2021).

⁶¹ *Gaza War Cemetery*, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/71701/gaza-war-cemetery> (dostęp: 30.08.2021).

⁶² *Khayat Beach War Cemetery*, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/117000/KHAYAT%20BEACH%20WAR%20CEMETERY> (dostęp: 30.08.2021).

ły Mechanicznej Edwarda Łubińskiego (zm. 15 czerwca 1946 r. w wieku 18 lat) oraz żołnierza z 16. kompanii zaopatrywania szer. Michała Żmajlika (zm. 14 listopada 1943 r.)⁶³.

Brytyjski Cmentarz Wojenny w Hajfie – Khayat Beach War Cemetery

Źródło: archiwum autora.

Kolejne mogiły polskich żołnierzy znajdują się w stolicy Izraela. W najświętszym z miast – Jerozolimie – są dwa cmentarze, na których pochowani są szeregowi, podoficerowie i oficerowie Polskich Sił Zbrojnych: cywilny cmentarz katolicki na stoku góry Syjon oraz cmentarz żydowski na Górze Oliwnej. Na pierwszym z nich leży 18 żołnierzy, m.in. najwierniejszy piewca idei piłsudczykowskiej mjr Karol Lilienfeld-Krzewski⁶⁴

⁶³ K. D. Majus, *Hajfa (Khayat Beach) – Cmentarz Wojenny Brytyjskiej Wspólnoty Narodów*, <http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Hajfa%20KB/HajfaWCkb.html> (dostęp: 30.08.2021).

⁶⁴ Karol Lilienfeld-Krzewski (ur. 1893, zm. 1944 r.) – major dyplomowany, syn lekarza Hermana Lilienfelda, wychowany w rodzinie żydowskiej, w religii katolickiej. Podczas studiów w Krakowie zaangażował się w pracę niepodległościową w ZWC i Strzelcu. Po wybuchu pierwszej wojny światowej, posługując się pseudonimem „Krzewski”,

(zm. 29 kwietnia 1944 r.) – członek Związku Walki Czynnej, Polskiej Organizacji Wojskowej, żołnierz I Brygady Legionów, dowódca batalionu ochotniczego w 201. Pułku Piechoty w 1920 r. i kawaler Orderu Wojennego Vitruti Militari. Był to też niezwykle zasłużony i płodny publicysta „Polski Zbrojnej”, „Bellony”, „Wiarusa”, „Przeglądu Wojskowego” i innych czasopism, redaktor programowy Polskiego Radia. Lilienfeld-Krzewski był ponadto nieugiętym propagatorem idei legionowej i sanacyjnej, który nie opuścił marsz. Edwarda Śmigłego-Rydza nawet po klęsce 1939 r.

Poza nim miejsce wiecznego spoczynku znaleźli tu m.in. lekarz płk Mikołaj Werakso (zm. 11 stycznia 1944 r.) oraz mjr Stefan Kałęcki (zm. 19 marca 1942 r.), komendant Szkoły Podchorążych Lotnictwa w Dęblinie w latach 1929–1933⁶⁵. Niedawno odnowiony cmentarz na górze Syjon, na którym zawsze powiewa polska flaga, jest jednym z najpiękniej po-

wyjechał na Lubelszczyznę z rozkazami mobilizacyjnymi dla Strzelca. W październiku 1914 r. wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej i wyjechał do Warszawy, gdzie brał czynny udział w działalności konspiracyjnej, szkolił rekrutów oraz w ramach Oddziału Lotnego uczestniczył w dywersji i wywiadzie. Walczył pod dowództwem Edwarda Śmigłego-Rydza, podczas bitwy pod Kostiuchnówką, uczestniczył w walkach osłonowych podczas odwrotu nad Stochód. W listopadzie 1918 r. rozbrajał w Warszawie Niemców. W 1919 r. został przydzielony do Oddziału II Sztabu Generalnego. Rok później awansował do stopnia kapitana. W czasie wojny z bolszewikami dowodził batalionem 201. pp wchodzącego w skład Dywizji Ochotniczej. Po maju 1926 r. był oficerem do zadań zleconych Szefa Sztabu Generalnego, a 28 lutego 1935 r. został przeniesiony w stan spoczynku. W 1933 r. zastąpił Juliana Stachewicza jako przewodniczący Głównej Rady Programowej Polskiego Radia. Współpracował m.in. z „Belloną”, „Przeglądem Wojskowym” i „Polską Zbrojną”. Walczył w kampanii polskiej 1939 r. jako oficer sztabu Armii „Pomorze”, w drugiej połowie września próbował organizować konspirację w Zbarażu, 18 września przedostał się do Rumunii. Od początku 1940 r. przebywał w Bukareszcie, gdzie ściśle współpracował ze środowiskiem piłsudczyków skupionych przy Edwardzie Śmigłym-Rydzem. Był twórcą postaci kaprała Szczapy, który lekko i żartobliwie tłumaczył legionistom, dlaczego trzeba bić się o Polskę. Po 1939 r. – mimo nieustannie ponawianych próśb – nie został powołany do czynnej służby wojskowej. Ostatecznie w 1943 r. ze względu na stan zdrowia przeniesiono go w stan nieczynny. Zmarł w 1944 r. w Jerozolimie i został pochowany na cmentarzu na Górze Oliwnej.

⁶⁵ K. D. Majus, *Jerozolima (góra Syjon) – cmentarz katolicki*, <http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Jerozolima%20GS/JerozolimaCCgs.html> (dostęp: 30.08.2021).

Grób mjr. Karola Lilienfelda-Krzewskiego
na cmentarzu katolickim w Jerozolimie

Źródło: archiwum autora.

Grób płk. Mikołaja Werakso
na cmentarzu katolickim w Jerozolimie

Źródło: archiwum autora.

łożonych cmentarzy w Izraelu, rozpościera się z niego widok na biblijne doliny: Jozafata (Cedronu) i Hinnom (Gehenny).

Kilkaset metrów od nekropolii na wzgórzu Syjon znajduje się najśłynniejszy cmentarz świata. Jest to położony najbliżej miejsca sądu ostatecznego – Doliny Jozafata – cmentarz żydowski na Górze Oliwnej (u stóp Ogrójca). Spoczywa tu przynajmniej dwóch żołnierzy Wojska Polskiego – warszawiak sierż. Leon Blumensztok (zm. według kalendarza żydowskiego 16 dnia miesiąca Szwat roku 5705, czyli 30 stycznia 1945 r.) oraz płoczanin kpt. Herman Hammer (zm. 1 dnia miesiąca Ijar – 14 kwietnia 1945 r.)⁶⁶.

Poza jerozolimskim cmentarzem na Górze Oliwnej polscy żołnierze wyznania mojżeszowego spoczywają również na cmentarzach żydowskich w Tel Awiwie i Rechowot. W Tel Awiwie, nad rzeką Ayalon, na nekropolii założonej w latach 30. XX w. znajdują się cztery groby: plut. Leona Arnolda (zm. 5 września 1944 r.); kpt. Henryka Kadysiewicza (zm. 25 lutego 1945 r.); kpt. Salomona Katza (zm. 21 września 1944 r.) oraz por. Ludwika Klausnega (zm. 20 września 1943 r.)⁶⁷. Cmentarz ten – położony w dzielnicy Nachalat Icchak – jest obok Wzgórza Herzla jedną z najważniejszych izraelskich nekropolii wojskowych. Pełni on funkcję drugiego narodowego mauzoleum. Znajdują się na nim groby bojowników żydowskich przed 1948 r. (Hagany i Irgunu) oraz żołnierzy izraelskich z okresu po odzyskaniu niepodległości. Są tam też umiejscowione zbiorowe groby ofiar bombardowań Tel Awiwu przez lotnictwo włoskie (9 września 1940 r. – 137 ofiar)⁶⁸ i francuskie (12 czerwca 1941 r. – 13 ofiar). Groby polskich żołnierzy znajdują się również na cmentarzu żydowskim w Rechowot. Jest tam pochowanych siedmiu żołnierzy, w tym dwóch oficerów: ppor. Józef Kon (zm. 31 marca 1945 r.) oraz ppor. Hirsz Laulich z Oświęcimia (zm. 7 września 1944 r.)⁶⁹.

⁶⁶ Idem, *Jerozolima (Góra Oliwna) – cmentarz żydowski*, <http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Jerozolima%20GO/JerozolimaCCgo.html> (dostęp: 30.08.2021).

⁶⁷ Idem, *Tel Awiw-Jafa (Nachalat Icchak) – cmentarz żydowski*, http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Tel%20Awiw%20NI/Tel%20Awiw-Jaffa_CC_ni.html (dostęp: 30.08.2021).

⁶⁸ N. Arielli, *Fascist Italy and the Middle East, 1933–40*, New York 2010, s. 186.

⁶⁹ K. D. Majus, *Rechowot (Taran HaMeyasdim) – cmentarz żydowski*, http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Rehowot/Rehowot_CZ.html (dostęp: 30.08.2021).

Polscy żołnierze mają kwatery również na założonym w latach 20. XX w. cmentarzu katolickim w Jaffie. Artur Patek podaje, że spoczywa tam 240 Polaków⁷⁰ – 5 spośród nich było żołnierzami PSZ: mjr Jerzy Jagiełło, major dyplomowany piechoty Wojska Polskiego, dyrektor Biura Prezesa Rady Ministrów (zm. 19 sierpnia 1941 r.); ppor. Ludwika Kepisz-Kulikowska, legionistka i bohaterska sanitariuszka odznaczona Orderem Virtuti Militari, następnie „Pestka”⁷¹ służąca w Pomocniczej Służbie Kobiet (zm. 19 września 1945 r.); strz. Piotr Makar (zm. 27 kwietnia 1945 r.); strz. Michał Ochroński (zm. 10 listopada 1943 r.) oraz mjr Gustaw Sroczyński (zm. 23 maja 1946 r.).

W Izraelu, zgodnie z informacjami zawartymi w *Wykazie poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946*, powinny znajdować się jeszcze dwa polskie groby – por. Sergiusza Boguszewskiego (oficera Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, zm. 22 marca 1941 r.) oraz strz. Michała Bielca (również żołnierza SBSK, zm. 30 czerwca 1940 r.). Nie zostali oni jednak pochowani na żadnym z brytyjskich cmentarzy wojennych ani na żadnej z opisywanych tu nekropoli. Strzelec Bielec utonął w jeziorze Genezaret (Jezioro Tyberiadzkie, Morze Galilejskie). Zapewne jest pochowany w Tyberiadzie na jednym z dwóch (coraz bardziej zaniedbanych) cmentarzy chrześcijańskich, choć jak wykazały odwiedziny obu nekropoli, na żadnej z nich nie ma nagrobka z nawet podobnie brzmiącym nazwiskiem. Tak samo jest z por. Sergiuszem Boguszewskim, który nie spoczywa (jak podaje *Wykaz poległych i zmarłych*) w Hajfie ani na żadnym innym brytyjskim cmentarzu wojennym – zarówno w Lewancie, jak i na Bliskim Wschodzie⁷².

⁷⁰ A. Patek, *Polacy sprawiedliwi pochowani na cmentarzu katolickim w Tel Awiwie-Jaffie*, „Studia Historyczne” 2016, nr 1, s. 59–75.

⁷¹ „Pestka” – żargonowe określenie członkiń Pomocniczej Służby Kobiet (PSK) – polskiej ochotniczej formacji pomocniczej utworzonej w 1941 r. jeszcze podczas pobytu Armii Polskiej na Wschodzie w ZSRS.

⁷² W brytyjskich bazach danych widnieje Władysław Sylwester Boguszewski – starszy szeregowy 304. Dywizjonu Bombowego „Ziemi Śląskiej im. ks. Józefa Poniatowskiego”, poległy 20 października 1941 r. i pochowany na cmentarzu w Newark.

Podsumowanie

Łącznie w Syrii, Libanie, Izraelu i Autonomii Palestyńskiej na 13 cmentarzach znajdują się groby 369 żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych (zob. mapa poniżej) oraz na trzech innych groby kilkunastu Polaków walczących w obcych mundurach (z armii niemieckiej i francuskiej).

Źródło: opracowanie własne.

Większość z nich spoczywa na brytyjskich cmentarzach wojennych, które stanowią przykład, jak należy dbać o pochówki własnych i sprzymierzonych żołnierzy. Nekropolie z charakterystycznym „krzyżem poświęcenia”, zarządzane przez Komisję ds. Grobów Wojennych Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (Commonwealth War Graves Commission), są – bez względu na sytuację polityczną – zawsze doskonale utrzymane oraz świetnie skatalogowane. Brytyjczycy (podobnie jak inne armie) włożyli wiele wysiłku w stworzenie dużych cmentarzy wojennych skupiających pochówki z danego obszaru. Przykład strz. Bielca z Tyberiady świadczy jednak o tym, że pojedyncze żołnierskie mogiły nie mogą przetrwać

na obcej ziemi, wśród społeczeństwa obojętnego w zasadzie wobec wojny, w której dany żołnierz poległ.

Cross of Sacrifice (Krzyż poświęcenia) – pomnik wojenny Wspólnoty Narodów zaprojektowany w 1918 r. przez sir Reginalda Blomfielda dla Imperialnej Komisji Grobów Wojennych, znajdujący się na każdym brytyjskim cmentarzu wojennym

Źródło: archiwum autora.

Polskie nekropolie w Syrii, Libanie i Autonomii Palestyńskiej znajdują się pod opieką państwa polskiego oraz Sił Zbrojnych RP – cmentarze i nagrobki są sukcesywnie odnawiane, a gdy tylko istnieje możliwość, odwiedzane przez urzędników, dyplomatów lub żołnierzy z Polski. Podobnie jest w Izraelu, jednak w tym przypadku wysiłki Polski mające na celu opiekę nad żołnierskimi mogiłami może wesprzeć każdy, kto do Izraela przyjeżdża – czy to na wycieczkę, czy to na pielgrzymkę. Cmentarze, na których spoczywają żołnierze polegli lub zmarli podczas drugiej wojny światowej, znajdują się w pobliżu najpopularniejszych miejsc turystycznych – Starego Miasta w Jerozolimie oraz plaż w Hajfie i Tel Awiwie.